

بازیابی منابع روایات کلامی امام رضا ۱ در کتاب کافی

سپهילה جلالی کندری (دانشیار دانشگاه الزهراء)
s.jalali@alzahra.ac.ir

فرشته معتمد لنگرودی (دانشجوی دکتری دانشگاه الزهراء)
F_motamad_2011@yahoo.com

جمیله انصاری پور (کارشناس ارشد تفسیر اثری دانشگاه اصفهان)
j.ansarypoor@chmail.ir

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۳۱)

چکیده

کتاب «کافی»، تألیف محمد بن یعقوب کلینی، نخستین کتاب از کتب اربعه شیعه است. کلینی روایات کتابش را از کتاب‌ها و اصول شیعیان گرفته و به تدوین آنها پرداخته است. این اصول و کتاب‌ها به مرور زمان به دست فراموشی سپرده شد. یکی از راه‌هایی که می‌توان این منابع را بازسازی کرد، مراجعه به کتاب‌های فهرست، نظیر نجاشی است. بخشی از روایات کافی، روایات کلامی معصومان ۱ است. در این پژوهش، با استفاده از کتب رجالی به بازیابی منابع کلینی در روایات کلامی امام رضا ۱ پرداخته شده تا اتقان و صحت این روایات در کتاب «کافی» مبرهن گردد. تحلیل اسناد و محتوای روایات کلامی منقول از امام رضا ۱ در «کافی» نشان می‌دهد، کلینی در شناسایی منابع و استفاده از منابع دست اول نهایت دقت را داشته است و اشکالاتی که در عصر حاضر به اسناد روایات این کتاب وارد می‌شود، از نظر قداما موجب ضعف روایت نمی‌شود. به علاوه بررسی این منابع، حساسیت و چالش‌های دوره امامت امام رضا ۱ را نیز به وضوح نمایان می‌سازد. جریان فکری «معتزله»، جریان سیاسی «عباسی» و جریان درون مذهبی «واقفیه»، برخی از این حساسیت‌ها هستند.

کلیدواژه‌ها: امام رضا ۱، کلینی، کافی، روایات کلامی، چالش امامت.

بیان مسأله

کتاب «کافی»، تألیف محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی از مهمترین منابع دوره غیبت صغری است، که به دست ما رسیده است. مؤلف کتاب، از دانشمندان و صاحب نظران برجسته شیعه و عالم شناخته شده در مجامع علمی است که علمای شیعه و اهل سنت از او به بزرگی یاد می کنند (نک: نجاشی، ۱۴۲۹: ۳۷۷، شماره ۱۰۲۶؛ ابن اثیر، ۱۴۱۲: ۸۹۵/۲). اهمیت این کتاب از آن جهت است که این عالم برجسته شیعه در تألیف آن از اصول و تصانیف اولیه شیعه بهره برده است و واسطه انتقال میراث دوران حضور ائمه علیهم السلام به عصر غیبت است (حمادی و حسینی، ۱۳۹۳: ۱۸۳). هر چند بیشتر این اصول و کتاب‌های اولیه در گذر تاریخ از بین رفتند؛ لیکن می توان با بازیابی این منابع در کتب پیشین، مقدار چشمگیری از متن نگاهشده‌های اولیه را یافت. با توجه به این موضوع، پژوهش پیش رو پس از بررسی احادیث کلامی در کتاب «کافی» و جداسازی روایات کلامی امام رضا علیه السلام در پی بازشناسی آثاری است که کلینی در تدوین احادیث کلامی دوران آنحضرت، از آنها بهره جسته است.

اهمیت این بازشناسی از آن رو است که علاوه بر شناسایی منابع کلینی در بهره‌گیری از احادیث کلامی رضوی، چه بسا اتقان روایات کتاب «کافی» نیز مبرهن می‌شود. زیرا قداما یکی از دلایل صحت حدیث را دریافت آن از اصول مورد اعتماد اصحاب می‌دانستند و مهمترین دلیل اعتبار حدیث از نگاه پیشینیان، وجود حدیث در اصول اولیه اصحاب اهل بیت علیهم السلام بود (شیخ بهایی، ۱۴۱۴: ۲۷؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۲۵). بر این اساس، اگر ثابت شود روایات کتاب کافی از اصول و کتاب‌های مورد اعتماد أخذ شده، اشکالاتی که در عصر حاضر به اسناد روایات این کتاب وارد می‌شود، منتفی خواهد شد. زیرا رویکرد اعتبارسنجی حوزه حله با روش قداما در تدوین احادیث هم خوانی ندارد. توضیح آنکه در عصر حضور امامان معصوم علیهم السلام تا نخستین دهه‌های دوران غیبت، کتاب‌های حدیثی و فقهی شیعه همچون کلینی، محمد بن علی بن بابویه و پدرش علی بن حسین بن بابویه بیش تر حاوی احادیث بود و تدوین کنندگان این کتاب‌ها متن احادیث را به عنوان

فتوای فقهی خود عرضه می‌کردند و به اعتبارسنجی احادیث نمی‌پرداختند. اما حوزه حدیثی حله^{۱۲} به دسته‌بندی احادیث به اعتبار سند توجه ویژه‌ای مبذول داشتند تا آنجا که فقیه و رجالی حوزه حله، ابن طاووس (م ۶۷۳ق)، طرح تقسیم‌بندی احادیث از نظر سند را در چهار قسم صحیح، موثق، حسن و ضعیف ارائه کرد. (نک: مامقانی، ۱۴۱۱: ۱۳۷/۱-۱۴۵)

همچنین با شناسایی مشایخ کلینی، حوزه حدیثی کلینی در أخذ روایات کلامی رضوی نیز شناسایی می‌شود. از دیگر نکات شایان توجه در این پژوهش شناخت گونه‌های روایات کلامی رضوی در کافی است که می‌توان بر اساس آن چالش‌های زمانه امام رضا را تحلیل و بررسی کرد.

با توجه به این که هدف پژوهش حاضر، دستیابی به منابع و آثاری است که کلینی، روایات کلامی امام رضا را از آن أخذ کرده است، به بررسی سابقه تألیف استادان کلینی یا نقش طریقی استادان او به کتب سایر اصحاب پرداخته می‌شود. در حقیقت، اسناد کتاب «کافی» از دو بخش تشکیل شده است. در قسمت نخست طریق کلینی به کتابی است که احادیث «کافی» از آن دریافت شده است و بخش دیگر سند حدیث تا امام معصوم است. از نگاه قدما طریق به کتب اصحاب در اعتبارسنجی حدیث دخیل نبوده و فقط برای ایجاد اتقان در مسیر حدیث ذکر شده است (شیخ طوسی: ۱۴۰۷: ۵).

مقصود از بازیابی منابع روایات کلامی امام رضا در کتاب «کافی»، دو روش تحلیل اسنادی و محتوایی روایات می‌باشد. که از این طریق می‌توان به مشایخ کلینی درباره این روایات و گونه‌شناسی آنها و در نهایت به تحلیل گفتمان محتوای روایات دست یافت.

پژوهش‌های پیشین در خصوص بازیابی منابع کتاب «کافی» منحصر به یک مقاله با عنوان: «بازشناسی منابع کلینی در تدوین کافی» از عبدالرضا حمادی و سید علیرضا حسینی است.^{۱۳} این پژوهش، به طور کلی مهمترین مشایخ کلینی را رصد کرده است در حالی که پژوهش حاضر تنها

^{۱۲} . حوزه علمیه حله از حوزه‌های علمیه شیعه است. این حوزه از قرن ششم بنا شد. «ابن ادریس»، «ابن نما»، «محقق حلی»، «علامه حلی» و «فخرالمحققین»، از مهمترین علمای این حوزه به شمار می‌آیند (نک: مهریزی، ۱۳۸۷: ۶۶).

^{۱۳} . نک: دو فصلنامه علمی پژوهشی «حدیث پژوهی» (۱۳۹۳ش)، سال ۶، شماره ۱۱.

مشایخ کلینی را در روایات کلامی رضوی مورد شناسایی کرده و به تحلیل گونه‌های روایات کلامی پرداخته است. بنابراین ضرورت ارائه الگویی نوین جهت شناسایی و بازیابی منابع کتاب «کافی» در زمینه روایات کلامی امام رضا ‹› در ادبیات رضوی، ضروری به نظر می‌رسد.

۱- روش‌های بازیابی روایات کلامی امام رضا ‹› در کافی

روش‌های بازیابی روایات کلامی رضوی در کتاب «کافی» را می‌توان در دو بخش تحلیل اسنادی و محتوایی دسته‌بندی کرد:

۱-۱- روش تحلیل اسنادی

تحلیل اسنادی، بدین صورت است که با بررسی اسناد «کافی» و رصد آنها در کتاب‌های «فهرست»، بخش طریقی سند، بازشناسی شده و به منابعی که کلینی، احادیث کلامی امام رضا ‹› را از آن برداشت کرده، دست خواهیم یافت. در این باره، با توجه به ابتدای اسناد روایات، استادان کلینی را شناسایی کرده و منابعی را که وی از طریق استادان خود به آنها دست یافته، بازشناسی نموده‌ایم.

۱-۱-۱- مشایخ کلینی

استادان کلینی از حوزه‌های حدیثی: «ری»، «قم»، «کوفه»، «بغداد» و ... هستند. او از محضر چهار استاد در زادگاهش، ری، بهره برده است. علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان از مهمترین استادان او در ری است. تعداد کل روایات علی بن محمد در اصول کافی ۵۰۴ روایت است که از این میان ۳۹۲ روایت در بخش اصول آمده و این نشان‌دهنده آن است که بیشتر روایات او اعتقادی است. کلینی ۶ روایت کلامی را از طریق او از امام رضا ‹› نقل می‌کند. در این میان ۵ روایت از سهل بن زیاد و ۱ روایت مرسل^{۱۴} است. این موضوع نشان می‌دهد، هر چند علی بن محمد بن ابراهیم خود صاحب کتاب بوده است؛ اما در بیان روایات کلامی متصل به امام رضا ‹›، نقش طریقی به کتاب‌های دیگران را داشته است. سهل بن زیاد، صاحب کتاب «نوادر» بوده که از طریق علی بن محمد به کلینی منتقل می‌شود (نجاشی، ۱۴۲۹: شماره ۴۹۰).

^{۱۴} . عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ مُرْسَلًا عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا (ع) قَالَ قَالَ اِعْلَمْ عَلَمَكَ اللَّهُ الْخَيْرَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَدِيمٌ وَالْقَدِيمُ صِفَتُهُ الَّتِي دَلَّتِ الْعَاقِلَ عَلَى أَنَّهُ لَا شَيْءَ قَبْلَهُ وَلَا شَيْءَ مَعَهُ فِي دَيْمُومِيَّتِهِ. (کلینی، ۱۴۰۷:

دومین استاد کثیر الروایة کلینی در ری، محمد بن حسن طائی رازی است. او ۱۲۲ روایت در کافی دارد. ولی کلینی تنها ۲ روایت کلامی را از طریق سهل بن زیاد از امام رضا [نقل می‌کند. کثرت نقل از سهل بن زیاد و یافت نشدن نام طائی در کتاب‌های فهرست، نشان می‌دهد او نقش طریق به کتاب سهل بن زیاد را داشته و خود صاحب کتاب نبوده است.

محمد بن ابی عبدالله جعفر اُسدی کوفی از دیگر استادان کلینی ساکن ری بود. در وصف وی نوشته شده است: «محمد بن جعفر، ثقة است و احادیثش صحیح بوده و کتابی با موضوع جبر و اختیار داشته است» (نجاشی، ۱۴۲۹: شماره ۱۰۲۰). شیخ طوسی او را یکی از وکلای نائب امام عصر [می‌داند (شیخ طوسی، ۱۳۸۱: ۴۱۳). او در «کافی» ۸۲ روایت دارد که ۴ روایت کلامی از امام رضا [را از طریق علی بن محمد بن ابی عبدالله نقل می‌کند. ۲ روایت از محمد بن اسماعیل برمکی و ۱ حدیث از سهل بن زیاد نقل می‌کند. ۱ حدیث او مرفوع^{۱۵} است (علامه حلی، ۱۴۱۱: ۲۷۲/۱). نجاشی طریق خود به کتاب «التوحید» محمد بن اسماعیل برمکی را به محمد بن جعفر از محمد بن اسماعیل می‌رساند (نجاشی، ۱۴۲۹: شماره ۹۱۵). به نظر می‌رسد کتاب وی نیز از منابع کلینی بوده و اسدی طریق به این کتاب است.

علاوه بر مشایخ ری، کلینی در قم نیز استادانی داشته است. علی بن ابراهیم بن هاشم مهمترین استاد کلینی است که بیشترین حجم روایات «کافی» از او نقل شده است. تعداد روایات وی در کتاب «کافی» ۵۶۳۰ حدیث است. او فرزند ابراهیم بن هاشم است و گفته می‌شود: «وی اولین کسی بود که حدیث کوفیان را در قم نشر داد» (نجاشی، ۱۴۲۹: شماره ۱۸). علی بن ابراهیم بیشتر روایات خود را از پدرش ابراهیم بن هاشم نقل کرده، که او خود صاحب کتاب بوده است و نیز طریق به کتاب ابن ابی عمیر و حسین بن یزید است. همچنین از کتاب حریر بن عبدالله^{۱۶} و به واسطه حماد بن عیسی و از کتاب علی بن رئاب^{۱۷} به واسطه حسن بن محبوب أخذ

^{۱۵} . َعَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ زَفَعَهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَرَجِ الرَّحَجِيِّ قَالَ كَتَبْتُ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ عَأَسَأَهُ عَمَّا قَالَ هَشَامُ بْنُ الْحَكَمِ فِي الْجِسْمِ وَ هَشَامُ بْنُ سَالِمٍ فِي الصُّورَةِ فَكَتَبَ دَعَاكَ حَيَّرَةَ الْحَيَّرَانِ وَ اسْتَعَدَّ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ لَيْسَ الْقَوْلُ مَا قَالَ الْهَشَامَانِ (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۱۰۵).

^{۱۶} . حریر بن عبدالله مؤلف کتاب «الصلاة» و کتاب «النوادر» است (نجاشی، ۱۴۲۹: شماره ۳۷۵) و با توجه به مضمون روایات وی در «کافی»، می‌توان گفت: هر دو کتاب منبع کلینی در کافی بوده است.

حدیث کرده است. ۹ روایت کلامی از امام رضا علیه السلام با واسطه علی بن ابراهیم نقل شده است که ۵ مورد را از پدرش و ۳ مورد را از محمد بن عیسی نقل کرده است و ۱ روایت را هم از حسن بن محمد نقل کرده است.

محمد بن یحیی عطار، دومین استاد پر روایت کلینی در قم است که ۴۸۴۲ روایت از روایات «کافی» به او اختصاص دارد. ۱۸ روایت کلامی امام رضا علیه السلام از طریق محمد بن یحیی در کتاب «کافی» آمده است. از این میان ۱۵ روایت از احمد بن محمد بن عیسی أخذ شده است. احمد بن محمد بن عیسی صاحب کتاب بوده و امام رضا، امام جواد و امام عسکری علیهم السلام را ملاقات کرده است (نجاشی، ۱۴۲۹: ۸۲، شماره ۱۹۸). همچنین وی طریق به کتاب‌های حسن بن محبوب، علی بن الحکم، حسین بن سعید اهوازی، حسن بن علی بن فضال و محمد بن سنان است (نک: طوسی، بی تا: ۲۶۴).

استاد دیگر عطار، محمد بن حسین بن ابی الخطاب است. که ۳ روایت از ۱۸ روایت عطار از وی نقل شده است. او از اهالی کوفه و صاحب کتاب بود. کتاب‌های «توحید»، «معرفت»، «بداء» و «امامت» از جمله تألیفات او به شمار می‌رود (نجاشی، ۱۴۲۹: ۳۳۴، شماره ۸۹۷). وی واسطه کتاب‌های صفوان بن یحیی، محمد بن اسماعیل و محمد بن سنان است و به واسطه محمد بن عبدالله بن هلال، کتاب عقبه بن خالد اُسدی را به محمد بن یحیی عطار رسانده است (همان، شماره ۵۳۳).

دیگر استاد قمی مرحوم کلینی، حسین بن محمد بن عامر است. وی صاحب کتاب «نوادر» بوده و کلینی طریق شیخ طوسی و نجاشی به کتاب او بوده است (نجاشی، ۱۴۲۹: ۶۶، شماره ۱۵۶؛ شیخ طوسی، ۱۳۸۱: ۱۸۴، شماره ۲۲۳۱). او در «کافی» ۸۴۳ روایت دارد. از این تعداد ۱۷ روایت کلامی را از امام رضا علیه السلام نقل می‌کند که ۱۶ روایت آن را از معلی بن محمد بصری أخذ کرده است. معلی بن محمد، ۷ حدیث را از حسن بن علی بن وشاء نقل کرده است. و شاء از صاحبان اصول بوده و طریق به کتاب اُبان بن عثمان احمر است (نجاشی، ۱۴۲۹: ۳۹، شماره ۸۰).

^{۱۷} . تعداد روایات وی در کتاب الحجة، ۲۱ حدیث و در کتاب الذیات، ۲۶ حدیث است. کتاب‌های او عبارتند از: «کتاب الوصیة»، «الإمامة» و «کتاب الذیات» (همان، شماره ۶۵۷).

احمد بن إدريس از دیگر مشایخ قمی کلینی است که شیخ طوسی و نجاشی او را «فقیه اصحاب»، «صحيح الروایة» و «كثیر الحدیث» یاد کرده‌اند (شیخ طوسی، بی‌تا: ۶۴، شماره ۸۱، نجاشی، ۱۴۲۹: ۹۲، شماره ۲۲۸). تعداد روایات وی در «کافی» ۸۲۳ حدیث است. ۵ روایت کلامی آن از امام رضا (ع) نقل شده که ۲ روایت آن را از محمد بن عبد الجبار قمی أخذ کرده است. شیخ طوسی از احمد بن إدريس در طریق به کتاب محمد بن عبد الجبار یاد می‌کند (شیخ طوسی، بی‌تا: ۴۱۵، شماره ۶۳۱). ۳ روایت دیگر را از حسین بن عبدالله و احمد بن محمد بن عیسی و عبدالله بن موسی أخذ کرده است. احمد بن محمد بن عیسی أشعری از استادان احمد بن إدريس و از مصنفان شیعی است.

علی بن محمد بن عبدالله برقی از دیگر استادان کلینی در قم است که پدرش معروف به ماجیلویه و جد او ملقب به بندار بود (نجاشی، ۱۴۲۹: ۱۱۴، شماره ۲۹۴). با وجودی که تعداد روایات وی در کافی ۱۸۸ حدیث است؛ کلینی تنها یک روایت کلامی منسوب به امام رضا (ع) را از وی نقل کرده که علی بن محمد، این روایت را از پدرش أخذ کرده است. البته برقی خود از مصنفان پرکار شیعه بوده و مجموعه «المحاسن» وی در بردارنده نود کتاب است (همان: ۷۶ و ۷۷، شماره ۱۸۲).

سعد بن عبدالله از دیگر استادان کلینی در قم بود. وی از بزرگان و فقهای شیعی و صاحب تألیفات بسیار است. کلینی ۱ روایت کلامی متصل به امام رضا (ع) را با واسطه عده‌ای از اصحاب از سعد بن عبدالله نقل می‌کند.

کلینی در أخذ روایات کلامی رضوی از مشایخ کوفه و بغداد بهره نبرده است. وی تنها ۱ روایت کلامی متصل به امام رضا (ع) را از احمد بن محمد عاصمی نقل می‌کند که آن را احمد بن عیسی از محمد بن حسن صفار أخذ کرده است. با توجه به مجموع روایات احمد بن محمد که ۱۳۶ روایت است و ۳۵ حدیث آن به نقل از محمد بن حسن صفار است، به نظر می‌رسد احمد بن محمد، واسطه نقل کتاب «بصائر» باشد (نک: حمادی و حسینی، ۱۳۹۳: ۱۹۶).

کلینی از مشایخ حدیثی نیز بهره گرفته که انتسابشان به یک منطقه مشخص است؛ اما معلوم نیست کلینی در کجا ایشان را ملاقات و أخذ حدیث کرده است. قاسم بن علاء، اهل آذربایجان و وکیل امام عصر (ع) از جمله این افراد است (راوندی، ۱۴۰۹: ۱/۴۶۶؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵: ۲/۴۴۲). شیخ طوسی از او با عنوان «جلالت» یاد کرده و او را اهل همدان دانسته است (طوسی،

۱۳۸۱: ۴۳۶، شماره ۶۲۴۳). تعداد روایات وی در کافی ۲ حدیث است که ۱ حدیث آن روایتی کلامی از امام رضا علیه السلام است.

از میان مشایخ کلینی عده‌ای هستند که از محل سکونتشان اطلاعاتی در دست نیست. این گروه از مشایخ کلینی افرادی هستند که اطلاعات کمی در مورد ایشان، در کتاب‌های رجال و تاریخی درج شده است. از جمله این افراد که از امام رضا علیه السلام روایت کلامی نقل کرده، احمد بن مهران است. مجموع احادیث او در کافی ۷۵ حدیث بوده و تنها ۱ حدیث رضوی را از محمد بن علی علیه السلام أخذ کرده است.

۲-۱-۱- فهرست منابع کلینی در بهره‌گیری از احادیث کلامی امام رضا علیه السلام

با توجه به بررسی مشایخ کلینی، می‌توان اظهار کرد کلینی در بهره‌گیری از منابع کلامی نهایت دقت و اتقان را داشته و سعی کرده از منابع اصیل استفاده کند. منابع و آثار زیر از جمله منابع کلامی است که کلینی در أخذ روایات کلامی منقول از امام رضا علیه السلام از آن‌ها بهره برده است:

- ۱- کتاب‌های «التَّوَادِر» و «التَّوْحِيد» سهل بن زیاد.
- ۲- کتاب «التَّوْحِيد» محمد بن اسماعیل برمکی.
- ۳- کتاب‌های «التَّوْحِيد»، «الکفر و الإیمان»، «الإمامة»، «الأحتجاج فی إمامة أمير المؤمنين علیه السلام»، «کلامه مع الخوارج»، «التَّوَادِر الکبیر الحسن» محمد بن ابی عمیر.
- ۴- کتاب‌های «التَّوَادِر»، «التَّوْحِيد» و «فضل النبی صلی الله علیه و آله» احمد بن محمد بن عیسی.
- ۵- کتاب «التَّوَادِر» حسین بن محمد بن عامر.
- ۶- کتاب‌های «توحید»، «معرفت»، «بداء»، و «امامت» محمد بن حسین ابی الخطاب.
- ۷- کتاب «التَّوَادِر» حسن بن علی بن وشاء.
- ۸- کتاب «المحاسن» برقی.
- ۹- کتاب «بصائر الدَّرَجَات الکبری فی فضائل آل محمد علیهم السلام» محمد بن حسن صفار.
- ۱۰- کتاب‌های «قضایا امیرالمؤمنین علیه السلام» و «التَّوَادِر» ابراهیم بن هاشم.
- ۱۱- کتاب‌های «الواضح المکشوف فی الرَّد علی اهل الوقوف» و «التَّوَادِر» محمد بن عیسی بن عبید.
- ۱۲- کتاب‌های «مقتل الحسین علیه السلام» و «التَّوَادِر» محمد بن یحیی.
- ۱۳- کتاب «التَّوَادِر» محمد بن یحیی.

۱۴- کتاب‌های «التَّوَادِر»، «التَّوْحِيد» و «فَضْل النَّبِيِّ» احمد بن محمد.

۱۵- کتاب «الإمامة» معلى بن محمد.

۱۶- کتاب «التَّوَادِر» احمد بن إدريس.

۱-۲- روش تحلیل محتوایی

روش تحلیل محتوایی و گونه‌شناسی روایات کلامی رضوی از طریق رصد و طبقه‌بندی روایات و در مرحله بعد با مفهوم‌شناسی آنها صورت گرفته است.

در موضوع کلام، روایات امام رضا علیه السلام در کتاب کافی ۶۸ روایت در سه موضوع اصلی «توحید»، «امامت» و «نبوت» و مباحث فرعی دیگر همچون «جبر و اختیار»، «قضا و قدر الهی» و «عالم مجردات» است. از این تعداد، ۱۶ روایت کلامی امام رضا علیه السلام در موضوع توحید است. ۴ روایت از نبوت سخن می‌گوید. ۳ روایت درباره قضا و قدر الهی و جبر و اختیار و ۱ مورد نیز درباره عالم مجردات است. ولی عمده روایات کلامی امام رضا علیه السلام که کلینی آن را گزینش کرده است؛ موضوع امامت است. ۴۴ روایت به نوعی از امامت، ولایت و مهدویت سخن می‌گوید. برخی از این روایات، تفسیر آیات قرآن است به این صورت که در پاسخ امام علیه السلام به سؤال راوی مطالبی است که با بحث امامت و ولایت گره می‌خورد. به همین دلیل در نوشتار حاضر این گونه روایات نیز در زمره روایات کلامی شمارش شده است.

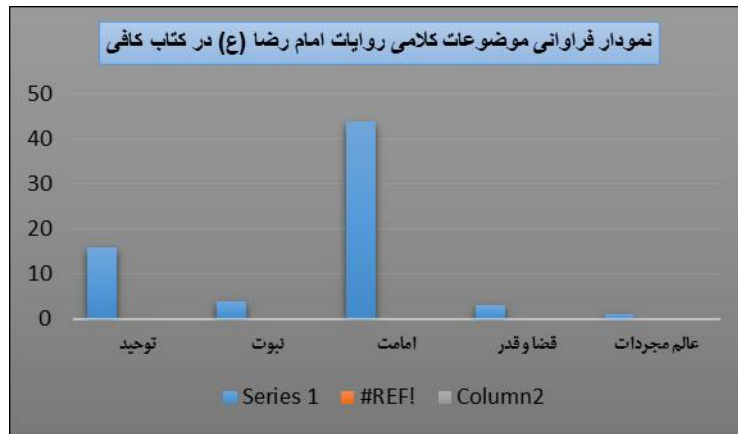
این آمار از روایات کلامی امام رضا علیه السلام در کتاب «کافی» به خوبی چالش‌های مسأله امامت در دوره حضر را نیز آشکار می‌کند. در آن دوران، گروه‌های مختلف برون مذهبی و درون مذهبی بحث امامت را به چالش می‌کشیدند. جریان فکری «معتزلة»، جریان سیاسی «عباسی»، جریان فرهنگی «نهیض ترجمه» و جریان درون مذهبی «واقفیه» چهار گروه اصلی این معارضه به شمار می‌آیند. از ارکان اساسی واقفیه، اعتقاد به غیبت و رجعت مهدی است که آن را بر امام موسی کاظم علیه السلام تطبیق می‌دادند (مفید، ۱۴۱۳: ۳۱۳؛ جزایری، ۱۳۸۱: ۸۰۸). لذا با توجه به سوء برداشت وکلای امام موسی کاظم علیه السلام از کلام و سیره عملی ایشان و توقف بر آن حضرت، ضرورت بحث‌های کلامی حول موضوع امامت و جایگاه آن و نیز موضوع مهدویت و رجعت احساس می‌شد. از سویی دیگر جریان سیاسی عباسیان، جریان فرهنگی نهیض ترجمه و جریان فکری معتزله با یکدیگر تلفیق شده و موجب گسترش مباحثات علمی و کلامی در جامعه اسلامی شدند. بدین نحو که جریان سیاسی عباسیان با تثبیت قدرت خلفا و با تأسیس مرکز

علمی - آموزشی «بیت الحکمة» در زمان هارون و رونق آن در عصر مأمون و نیز به کار گماشتن عده زیادی از مترجمان، صحافان، کتابداران و تألیف کتب متعدد کلامی، فلسفی، ادبی، سیاسی و ... موجب ورود افکار و آرای تمدن‌های ایران، یونان، هند، روم و مصر در حوزه اسلامی شدند (ابن عبری، ۱۹۹۲: ۱۳۶-۱۳۸؛ ابن طقطقی، ۱۴۱۸: ۲۱۴؛ راوندی، ۱۳۸۲: ۱۰/۷۸ و ۷۹). به علاوه، جریان فکری معتزله را ثمامة بن أشرس و یحیی بن أکثم از قاضیان دربار مأمون وارد دارالخلافه کردند و در جهت اثبات عقاید و نظریات خود، متوجه علوم غریبه چون منطق، فلسفه و ... شده و با استفاده از جریان فرهنگی نهضت ترجمه، آرای خود را بسط و گسترش دادند (راوندی، ۱۳۸۲: ۱۰/۷۹؛ مسعودی، ۱۴۰۹: ۳/۴۲۰ و ۴۲۱).

در نهایت مجموعه این چهار جریان باعث شد تا مأمون از سویی با برپایی جلسات مناظره با ارباب فرق و مذاهب اسلامی با حضور شخص امام رضا علیه السلام به صورت عام و نیز جلسات مناظره‌ها در مجلس امام علیه السلام در مرو و نیشابور به صورت خاص، به تبیین جایگاه امامت و شؤون آن بپردازد (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳/۴۳۲؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۴۰۱؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۰/۱۲۰).

ثمره به کار بردن این جریان‌ها وقتی نمایان‌تر می‌شود که به تأثیر افزایش‌دهنده هر یک از این عناصر بر یکدیگر و برآیند آن بر جامعه شیعه در پذیرش امامت امامی خردسال،^{۱۸} توجه شود. از این رو، در این زمان به دلیل ورود انبوه نظرات و آرای کلامی، امام رضا علیه السلام از موضوع ولایت‌عهدی خویش در خراسان بهره‌وافی برده و به تبیین درست مبحث امامت و جایگاه آن در میان مردم پرداخت. به همین علت بیشتر احادیث کلامی امام رضا علیه السلام با موضوع امامت مرتبط است.

^{۱۸} . مردی واقفی به حضرت رضا علیه السلام گفت: آقای من اگر پیش آمدی رو کند به که بگرویم، فرمودند: به پسر م ابی جعفر. مثل اینکه گوینده سن ابی جعفر علیه السلام را برای امامت کم شمرد. همانا خدای تبارک و تعالی عیسی بن مریم علیه السلام را به رسالت و نبوت برگزید و صاحب شریعت تازه‌اش ساخت در سنی کمتر از سن ابی جعفر علیه السلام (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۳۲۲). حضرت رضا علیه السلام با ابتنای سخنش بر اساس مقایسه سنی امام جواد علیه السلام با سنی حضرت عیسی علیه السلام، مخاطب واقفی مذهب را توجیه و قانع می‌سازند.

نمودار فوق علاوه بر آن که بیانگر مقدار کمی روایات کلامی امام رضا (ع) در «اصول کافی» است، بیانگر برخی نکات تاریخی نیز هست. ^{۲/۳} (دو سوم) روایات کلامی امام رضا (ع) در «کافی» درباره موضوع امامت است و محتوای آن نشان می‌دهد که ایشان با سه شبهه اساسی؛ «زنده بودن امام هفتم»^{۱۹}، «عقیم بودن امام رضا (ع)»^{۲۰} و «کم سن و سال بودن امام جواد (ع)» روبه‌رو بودند (نک: کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۳۲۲) و این دوره با وجود این شبهات، دوره تاریخی حساسی برای تثبیت و تبیین مبانی مذهب شیعه است.

نکته شایان توجه دیگر این است که در کتاب «کافی» هیچ روایتی درباره معاد از امام رضا (ع) وجود ندارد. هر چند در باب امور میّت، احادیث فقهی از این امام بزرگوار وجود دارد. لذا به نظر می‌رسد در آن دوره، مسأله معاد دغدغه مردمان نبوده است. در ادامه مقاله به منظور بازیابی منابع کلینی در اخذ روایات کلامی امام رضا (ع) با توجه به ابتدای اسناد روایات مشایخ کلینی را بررسی می‌کنیم.

۲- تحلیل بهره‌گیری کلینی از آثار کلامی عصر امام رضا (ع)

^{۱۹} . انتشار شبهه زنده بودن امام هفتم (ع) توسط واقفیه، سبب شد؛ اصحاب به طور مکرر این سؤال را از امام (ع) بپرسند که آیا امام موسی الکاظم (ع) زنده هستند؟ از جمله جعفر بن محمد نوفلی (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲/۲۱۶) و علی بن رباط و علی بن اسباط این سؤال را از امام (ع) می‌پرسند (همان: ۱/۱۰۶؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۳۸۰) و (۳۸۱)

^{۲۰} . ابن قیاما، در پرسشی از امام رضا (ع) می‌گوید: اگر شما امام هستید پس چرا عقیم می‌باشید؟ (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲/۲۰۹ و ۲۱۰).

تحلیل محتوای روایات کلامی منقول از امام رضا   در «کافی» نشان می‌دهد، کلینی در شناسایی و استفاده از منابع دست اول نهایت دقت را داشته است. به علاوه بررسی این منابع، حساسیت و چالش‌های دوره امامت امام رضا   را نیز به وضوح بیان می‌کند. در این قسمت از پژوهش به تحلیل موضوعات کلامی عصر امام رضا   که مشایخ حدیثی کلینی آنها را نقل کرده‌اند، پرداخته می‌شود.

علی بن محمد بن ابراهیم از استادان کلینی، ۶ روایت کلامی از امام رضا   در کتاب «کافی» دارد. دو روایت در موضوع توحید است: «سَأَلْتُ الرَّضَا (ع) عَنْ قَوْلِ اللَّهِ اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/ ۱۱۵) و «قَالَ اعْلَمْ عَلَّمَكَ اللَّهُ الْخَيْرَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَدِيمٌ وَالْقَدَمُ صِفَتُهُ الَّتِي دَلَّتِ الْعَاقِلُ عَلَى أَنَّهُ لَا شَيْءَ قَبْلَهُ» (همان: ۱۲۰). ۴ روایت از طریق سهل بن زیاد در باب امامت است: «قُلْتُ لِلرَّضَا عَ إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ (ع) قَدْ عَرَفَ قَاتِلَهُ وَ اللَّيْلَةَ الَّتِي يُقْتَلُ فِيهَا» (همان: ۱/ ۲۵۹)، «فَلَمَّا نَهَضُوا قَالَ لَهُمُ الْقَوَا أبا جَعْفَرٍ فَسَلَّمُوا عَلَيْهِ وَأَحْدَثُوا بِهِ عَهْدًا فَلَمَّا نَهَضَ الْقَوْمُ التَّفَتَّ إِلَيَّ فَقَالَ يَزَحْمُ اللَّهُ الْمُفْضَلُ إِنَّهُ كَانَ لَيَقْنَعُ بِدُونِ هَذَا» (همان: ۱/ ۳۲۰) و «وَأَلَّا قَضَى عَنْهُ الْإِمَامَ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ» (همان: ۱/ ۴۰۷) و موضوع یک روایت طرح سؤال اجته از مقام امامت است. بنابراین موضوع این روایت را نیز می‌توان، امامت دانست: «قَالَتْ رَأَيْتُ الرَّضَا وَأَقِفًا عَلَى بَابِ بَيْتِ الْحَطَبِ وَهُوَ يُنَاجِي وَلَسْتُ أَرَى أَحَدًا فَقُلْتُ يَا سَيِّدِي لِمَنْ تُنَاجِي فَقَالَ هَذَا عَامِرُ الرَّهْزَلِيِّ أَنَا نِي يَسْأَلُنِي» (همان: ۱/ ۳۹۵ و ۳۹۶)

سهل بن زیاد از دیدگاه دانشمندان رجالی، ضعیف و متهم به کذب و غلو است (نجاشی، ۱۴۲۹: ۱۸۵، شماره ۴۹۰). به سبب این اتهام از قم اخراج و به ری تبعید شد (همان). وی صاحب دو کتاب «التوحید» و «التوادر» است که به نظر می‌رسد با توجه به روایات کلامی که علی بن محمد بن ابراهیم از طریق سهل بن زیاد نقل کرده است، کلینی از طریق علی بن محمد به این دو کتاب دست یافته است.

محمد بن الحسن الطائی نیز ۲ روایت کلامی از طریق سهل بن زیاد از امام رضا   نقل می‌کند. که یکی در بحث توحید و دیگری در بحث امامت و همان روایت علی بن محمد است که درباره طرح سؤال و گفت‌وگوی اجته با امام   است. به نظر می‌رسد در اینجا نیز کلینی از طریق استاد خود به دو کتاب سهل بن زیاد دسترسی داشته است. شایان ذکر است که کلینی کتاب

سهل بن زیاد را به دیده تسامح و تساهل نگریسته، زیرا با وجود آنکه در کتب رجالی مورد ذم قرار گرفته، به کتابهایش اعتماد و از آنها نقل روایت کرده است.

محمد بن جعفر اسدی ۳ روایت در باب توحید و ۱ روایت در باب جبر و اختیار دارد: «مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ وَغَيْرُهُ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ أَبِي نَضْرٍ قَالَ قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا (ع) إِنَّ بَعْضَ أَصْحَابِنَا يَقُولُ بِالْجَبْرِ وَبَعْضُهُمْ يَقُولُ بِالْإِسْتِطَاعَةِ قَالَ فَقَالَ لِي اكْتُبْ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. قَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِيئَتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ وَقُوَّتِي أَذَيْتَ إِلَيَّ فَرَأَيْتَنِي وَبِنِعْمَتِي قَوَيْتَ عَلَيَّ مَعْصِيَتِي جَعَلْتَنِي سَمِيعاً بَصِيراً مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَذَلِكَ أَنِّي أَوْلَى بِحَسَنَاتِكَ مِنْكَ وَأَنْتَ أَوْلَى بِسَيِّئَاتِكَ مِنِّي وَذَلِكَ أَنِّي لَا أَسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ قَدْ نَظَّمْتُ لَكَ كُلَّ شَيْءٍ تُرِيدُ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۶۰/۱).

وی روایات خود در باب توحید را از کتاب محمد بن اسماعیل برمکی نقل کرده است. به گفته نجاشی (نجاشی، ۱۴۲۹: ۳۴۱، شماره ۹۱۵)، یکی از تألیفات محمد بن اسماعیل، کتاب «التوحید» است که راوی آن محمد بن جعفر اسدی است. آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۴ / ۴۸۱ و دیگران، به استناد از نجاشی، از آن کتاب یاد کرده‌اند. این کتاب، مانند بسیاری از آثار تألیفی راویان و دانشمندان شیعه، اینک در دست نیست؛ اما روایات آن در متونی چون «الکافی» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۲۵) و «التوحید» (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۵۵۷ «فهرست اعلام») نقل شده است. محتوای روایات کلامی منقول از امام رضا ۱۱ از طریق محمد بن جعفر در کتاب «کافی» به خوبی این مطلب را تأیید می‌نماید که وی به کتاب «التوحید» محمد بن اسماعیل دسترسی داشته است.

علی بن ابراهیم نیز ۹ روایت از امام رضا ۱۱ دارد که ۴ روایت وی درباره امامت است مانند: ^{۲۱} «أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ مُحَمَّدًا (ص) كَانَ أَمِينَ اللَّهِ فِي خَلْقِهِ فَلَمَّا قَبِضَ (ص) كُنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ وَرَثَتُهُ فَخُنُّ أُمَّنَاءُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ عِنْدَنَا عَلْمٌ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱ / ۲۲۴). ۲ روایت از نبوت سخن می‌گوید:

^{۲۱} . برای مشاهده سه روایت دیگر، (نک: کلینی، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۷۹، حدیث ۱۱ از باب «أن الأرض لا تخلو من حجة»؛ همان: ۲۸۵، حدیث ۵ از باب «الأمور التي توجب حجة الإمام (ع)»؛ همان: ۳۸۱ و ۳۸۲، حدیث ۶ از باب «في أن الإمام متى يعلم أن الأمر قد صار إليه»).

«عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الرَّيَّانِ بْنِ الصَّلْتِ قَالَ سَمِعْتُ الرَّضَا (ع) يَقُولُ مَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيًّا قَطُّ إِلَّا بِتَحْرِيمِ الْخَمْرِ وَ أَنْ يُعَزَّرَ لِلَّهِ بِالْبَدَاءِ» (همان: ۱/ ۱۴۸). و در ۲ روایت نیز بحث قضا و قدر الهی و استطاعت مطرح است (همان: ۱۵۰ و ۱۵۱). ۱ روایت هم پرسش از چیستی عمود است که یونس بن عبدالرحمن، عمود را با تکیه بر کلام امام رضا ۱ توضیح می‌دهد: «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى بْنِ عُبَيْدٍ قَالَ كُنْتُ أَنَا وَابْنُ فَضَالٍ جُلُوسًا إِذْ أَقْبَلَ يُونُسُ فَقَالَ دَخَلْتُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا (ع) فَقُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاكَ قَدْ أَكْثَرَ النَّاسُ فِي الْعُمُودِ قَالَ فَقَالَ لِي يَا يُونُسُ مَا تَرَاهُ أَ تَرَاهُ عَمُودًا مِنْ حَدِيدٍ يُزْفَعُ لِصَاحِبِكَ قَالَ قُلْتُ مَا أَدْرِي قَالَ لَكِنَّهُ مَلَكٌ مُوَكَّلٌ بِكُلِّ بَلَدَةٍ يَرْفَعُ اللَّهُ بِهِ أَعْمَالَ تِلْكَ الْبَلَدَةِ قَالَ فَقَامَ ابْنُ فَضَالٍ فَقَبَّلَ رَأْسَهُ وَقَالَ رَحِمَكَ اللَّهُ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ لَا تَزَالُ تَجِيءُ بِالْحَدِيثِ الْحَقِّ الَّذِي يُفَرِّجُ اللَّهُ بِهِ عَنَّا» (همان: ۱/ ۳۸۸).

علی بن ابراهیم بن هاشم، روایات خود را از پدرش ابراهیم بن هاشم، محمد بن عیسی بن عبید، حسن بن محمد، نقل کرده است. علمای رجال در شرح حال ابراهیم بن هاشم قمی و در شمار آثار نوشتاری او، دو کتاب «قضایا امیرالمؤمنین ۱» و «التوادیر» را ثبت کرده‌اند. پس این دو کتاب از منابعی است که کلینی به واسطه علی بن ابراهیم از آن نقل کرده است. محمد بن عیسی بن عبید نیز تألیفات زیادی داشته است. کتاب‌های «الواضح المكشوف فی الردّ علی اهل الوقوف»، «المعرفة»، «الوصایا»، «التجمل و المروة»، «التوادیر» و «الرجال» از آثار مهم اوست. کتاب «الواضح المكشوف فی الردّ علی اهل الوقوف» نشان می‌دهد که وی در زمان غیبت صغرا، فعالیت جدی در برابر عقاید انحرافی مخالفان داشته است. به علاوه او روایات فقهی زیادی نقل کرده است. با توجه به احادیث کلامی وی از امام رضا ۱ در کتاب «کافی»^{۲۲} به نظر

۲۲ . «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى عَنْ يُونُسَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا (ع) قَالَ سَأَلْتُهُ عَنِ الدَّلَالَةِ عَلَى صَاحِبِ هَذَا الْأَمْرِ فَقَالَ الدَّلَالَةُ عَلَيْهِ الْكِبَرُ وَ الْفُضْلُ وَ الْوَصِيَّةُ إِذَا قَدِمَ الرِّكْبُ الْمَدِينَةَ فَقَالُوا إِلَى مَنْ أَوْصَى فَلَانَ قِيلَ إِلَى فَلَانَ بْنِ فَلَانَ وَ دُوْرُوا مَعَ السَّلَاحِ حَيْثُمَا دَارَ فَأَمَّا الْمَسْأَلُ فَلَيْسَ فِيهَا حُجَّةٌ» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ۱۲۸۵) و «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا (ع) قَالَ قُلْتُ لَهُ أَ تَبْقَى الْأَرْضُ بِغَيْرِ إِمَامٍ قَالَ لَا قُلْتُ فَإِنَّا نَرُؤِي عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) أَنَّهَا لَا تَبْقَى بِغَيْرِ إِمَامٍ إِلَّا أَنْ يَسْخَطَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَى أَهْلِ الْأَرْضِ أَوْ عَلَى الْعِبَادِ فَقَالَ لَا لَا تَبْقَى إِذَا لَسَاخَتْ» (همان: ۱/ ۱۷۹).

می‌رسد کتاب «الواضح المكشوف فی الزّد علی اهل الوقوف» از طریق علی بن ابراهیم به کلینی رسیده باشد.

محمد بن یحیی با نقل ۱۸ روایت کلامی از امام رضا ۱۱ بیشترین روایت کلامی را نقل کرده است. ۱۳ مورد از آن بحث امامت، ۲ مورد نبوت و ۳ مورد توحید را مطرح می‌کند. همه رجال شناسان، محمد بن یحیی عطار را به بزرگی و عظمت یاد کرده و او را به وثاقت، صداقت، علم و تقوا ستوده‌اند. از جمله نجاشی می‌نویسد: «محمد بن یحیی، ابوجعفر قمی، استاد اصحاب ما در زمان خود بود. شخصیتی مورد توجه و اعتماد، صاحب امتیاز و کثیرالحدیث بود. وی کتاب‌های زیادی تألیف کرد که «مقتل الحسین ۱۱» و «التّوادر» از جمله آن‌هاست. عده‌ای از اصحاب ما تمام کتاب‌های او را از فرزندش، احمد و وی هم از پدرش برای ما نقل کرده‌اند» (رجال نجاشی، ۱۴۲۹: ۳۵۳، شماره ۹۴۶؛ نک: شیخ طوسی، ۱۳۸۱: ۴۳۹، شماره ۶۲۷۴؛ ابن داوود حلّی، ۱۳۸۳: ۳۴۰، شماره ۱۵۰۲).

بیشتر روایات محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی است (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۱۶/۱). که از برجسته‌ترین شخصیت‌های علمی دوران خود، رئیس و بزرگ شهر قم بود. وی نزد علما و فقهای شیعه از مقام و منزلت خاصی برخوردار بود. او خدمت امام رضا، امام جواد و امام هادی ۱۱ نیز رسیده و روایات فراوانی از ائمه اطهار ۱۱ نقل کرده است. نام او در سند ۲۲۹۰ روایت آمده است. شیخ طوسی، نجاشی، ابن داوود و علامه حلّی درباره او می‌گویند: «او بزرگ اهل قم، چهره سرشناس، فقیه و دانشمند آنان و رئیس شهر قم بود و به نمایندگی از مردم شهر در برابر سلطان یا حکومت‌های دوران قرار می‌گرفت (به نقل از: خوبی، ۱۳۶۹: ۲/۲۹۶، شماره ۸۹۸).

احمد بن محمد دارای تألیفات ارزشمندی مانند «التّوادر»، «التّوحید»، «فضل النّبی»، «المتعة»، «التّاسخ والمنسوخ»، «الطبّ الکبیر» و «الطبّ الصغیر» است. با توجه به آثار محمد بن یحیی و احمد بن محمد و محتوای روایات به نظر می‌رسد، کلینی روایات کلامی محمد بن یحیی را از طریق منابعی چون کتاب «النّوادر»^{۲۳} محمد بن یحیی و «التّوادر»، «التّوحید» و «فضل النّبی» احمد بن محمد استخراج کرده است.

^{۲۳} . بیشتر کسانی که کلینی روایات کلامی رضوی را از آن‌ها در کافی نقل کرده است صاحب کتاب «النّوادر» بوده‌اند. شیخ آقا بزرگ تهرانی می‌نویسد: «نوادر» عنوان عامی برای بعضی از تألیفات علما در چهار قرن اوّل

محمد بن یحیی ۱۵ روایت را از احمد بن محمد و ۳ روایت را از حسین بن محمد نقل می‌کند. کتاب‌های «توحید»، «معرفت»، «بداء» و «امامت» از جمله تألیفات حسین بن محمد است. حسین بن محمد عامر از دیگر مشایخ کلینی است. کلینی ۱۷ روایت کلامی رضوی را به واسطه او نقل می‌کند. ۱۵ روایت درباره امامت و ۲ روایت درباره توحید است. ۱۶ روایت را حسین بن محمد از معلی بن محمد نقل می‌کند. با توجه به کتاب‌های «الإیمان ودرجاته و منازلله و زیادته و نقصانه»، «الکفر و وجوهه»، «الدلائل» و «الإمامة» و محتوای روایات کلامی حسین بن عامر در کتاب «کافی» به نظر می‌رسد، کتاب «الإمامة» معلی بن محمد، از منابع کلینی در تدوین کتاب «کافی» بوده است.

۵ روایت کلامی از امام رضا علیه السلام از احمد بن إدريس نقل شده که همه در موضوع توحید است. بی‌شک کتاب «التوادر» احمد بن إدريس در اختیار کلینی بوده است. البته کلینی، از شخصیت‌های دیگر هم بهره گرفته؛ ولی از آن جهت که تنها یک روایت کلامی امام رضا علیه السلام را از آنها نقل کرده است، درباره شخصیت این افراد و کتابهایشان بحثی نمی‌کنیم.

جدول زیر استادان کلینی، تعداد روایات کلامی منسوب به امام رضا علیه السلام و موضوع روایات را به تفکیک نشان می‌دهد.

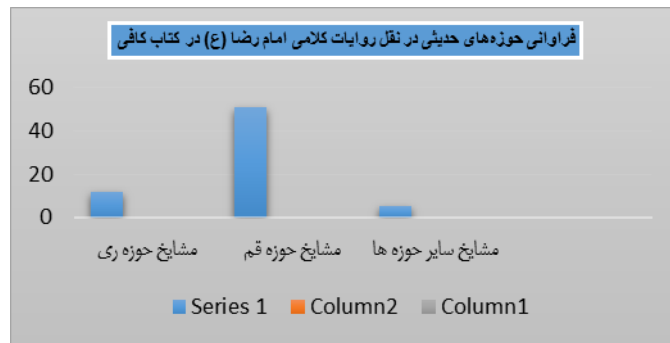
موضوع حدیث	تعداد احادیث کلامی	تعداد کل احادیث	استادان کلینی
۴ حدیث امامت و ۲ حدیث توحید	۶	۵۰۴	علی بن محمد بن ابراهیم
۱ حدیث توحید و ۱ حدیث امامت	۲	۱۲۲	محمد بن الحسن الطائی
۳ روایت توحید و ۱ روایت قضا و قدر	۴	۸۲	محمد بن ابی عبدالله جعفر اسدی کوفی

هجری بود که یک یا چند ویژگی از ویژگی‌های زیر را داشته باشد: ۱- احادیث گردآوری شده در آن، مشهور نباشد. ۲- روایات آن دارای مضمون و حکمی ناآشنا باشد. ۳- حکم روایات، استثنا و تبصره محسوب شود. ۴- روایاتی که مؤلف در هنگام به پایان رسیدن تألیف خود به آنها دسترسی پیدا کرده باشد. سپس می‌نویسد: «کتاب‌های نوادری که ما از آنها اطلاع یافته ایم، نزدیک به دویست کتاب است، که یکی از آنها از آن محمد بن یحیی عطار قمی است.» (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۳۱۵/۲۵-۳۱۶). با توجه به ویژگی‌هایی که آقابزرگ تهرانی برای کتب «التوادر» مطرح می‌کند؛ به نظر می‌رسد محتوای روایات این کتاب‌ها بیشتر جنبه کلامی داشته باشد.

۴ حدیث امامت و ۲ حدیث قضا و قدر ۲ روایت نبوت و ۱ روایت عالم مجردات	۹	۵۶۳۰	علی بن ابراهیم
۱۳ حدیث امامت و ۳ روایت توحید ۲ روایت نبوت	۱۸	۴۸۴۲	محمد بن یحیی
۱۵ روایت امامت و ۲ روایت توحید	۱۷	۸۴۳	حسین بن محمد بن عامر
توحید	۵	۸۲۳	احمد بن ادریس
امامت	۱	۱۸۸	علی بن محمد بن عبدالله
امامت	۱		سعد بن عبدالله
امامت	۳	۱۳۶	احمد بن محمد عاصمی
امامت	۱	۲	قاسم بن علاء
امامت	۱	۷۵	احمد بن مهران

به منظور دقت و وضوح این موضوع، نمودار ذیل ترسیم شده و فراوانی روایات مشایخ ری، قم و سایر حوزه‌های کلینی را نشان می‌دهد.

بیشترین میزان روایات کلامی منقول از امام رضا علیه السلام از طریق مشایخ قم به دست کلینی رسیده است. بررسی اصحاب امام رضا علیه السلام در قم نشان می‌دهد، کسانی هسته اصلی شیعیان قم را تشکیل می‌دهند که همگی در بحث‌های کلامی متبحر بوده و در نقل این دسته از روایات فعال می‌باشند. اشخاصی همچون یونس بن عبدالرحمن^{۲۴}، زکریا ابن آدم^{۲۵}، ابراهیم بن هاشم^{۲۶}،

^{۲۴} از موالی آل یقین و صحابی امام موسی کاظم علیه السلام (برقی، ۱۳۴۲: ۴۹؛ طوسی، ۱۳۸۱: ۳۴۶) و از امام رضا علیه السلام اجازه روایت و فتوا یافت. وی دارای آثار بسیار و شاگردانی چون فضل بن شاذان است (نجاشی، ۱۴۲۹: ۴۴۶-۴۴۸).

^{۲۵} ابویحیی زکریا بن آدم بن عبدالله بن سعد اشعری قمی از راویان ثقه و از صحابی امام رضا و امام جواد علیه السلام است که دارای ی عظیم بوده است تا جایی که حضرت درباره ایشان فرمودند: زکریا بن آدم، امان مردم قم است همان‌گونه که امام موسی کاظم علیه السلام امان مردم بغداد است (نجاشی، ۱۴۲۹: ۱۷۴؛ قمی، ۱۴۱۴: ۳/ ۴۷۰ و ۴۷۱؛ امین، ۱۴۰۶: ۷/ ۶۲ و ۶۳).

^{۲۶} ابواسحاق ابراهیم بن هاشم قمی (م. ۲۰۲ق) از راویان ثقه و جلیل‌القدر و اولین کسی است که احادیث کوفی را در قم انتشار داد (قمی، ۱۴۱۴: ۱/ ۳۰۰). وی از شاگردان یونس بن عبدالرحمن و از صحابی امام رضا علیه السلام است که کتاب «النوادر» و کتاب «قضایا امیرالمومنین علیه السلام» از آثار اوست (نجاشی، ۱۴۲۹: ۱۶؛ طوسی، بی‌تا: ۱۲).

عبدالعزیز بن مہتدی قمی،^{۲۷} محمد بن اُرمہ،^{۲۸} احمد بن محمد بن عیسیٰ،^{۲۹} و زکریا ابن ادریس.^{۳۰}

نتیجہ گیری

بازیابی منابع کلینی در تدوین روایات کلامی امام رضا علیه السلام در کتاب کافی نتایج ذیل حاصل می‌شود:

۱- کلینی در تدوین کتاب «کافی» از اصول اصحاب ائمه علیہم السلام و کتاب‌های مصنفان مشہور شیعه بهره گرفته است و اسناد روایات کلامی امام رضا علیه السلام در «کافی»، طریق دستیابی به کتاب‌های اصحاب این امام علیه السلام است. ضمن آنکه تحلیل اسناد و محتوای روایات کلامی منقول از آن حضرت در «کافی» نشان می‌دهد، کلینی در شناسایی منابع و استفاده از منابع دست اول نهایت دقت را داشته است و اشکالاتی که در عصر حاضر به اسناد روایات این کتاب وارد می‌نمایند، از نظر قدما موجب ضعف روایت نمی‌شد.

۲- روایات کلامی منسوب به امام رضا علیه السلام، ۶۸ روایت است که ۴۴ روایت در امامت، ۱۶ روایت در توحید، ۳ روایت در قضا و قدر، ۴ روایت در نبوت، ۱ روایت در عالم مجردات است. عمده این روایات کلامی، در بحث امامت است. این موضوع نیز به خوبی چالش مسأله امامت در دوره امام رضا علیه السلام را آشکار می‌کند.

۳- استنادانی که کلینی از آثارشان در تدوین روایات کلامی رضوی بهره برده است، عبارتند از: «علی بن محمد بن ابراهیم بن اَبان»، «محمد بن حسن الطائی»، «محمد بن اَبی عبدالله جعفر

^{۲۷} وی از شاگردان یونس بن عبدالرحمن بود که به دستور امام رضا علیه السلام علوم دینی و روایات را از یونس بن عبدالرحمن گرفت. وی راوی احادیث امام رضا علیه السلام است (نجاشی، ۱۴۲۹: ۴۴۷؛ حلّی، ۱۳۴۲: ۳۸۱).

^{۲۸} ابوجعفر محمد بن اُرمہ از راویان قمی است که متهم به غلو در نشر احادیث گردید. لیکن با نامه امام هادی علیه السلام از این اتهام مبرا گشت. وی دارای آثار بسیاری است (نجاشی، ۱۴۲۹: ۳۲۹ و ۳۳۰؛ واسطی بغدادی، ۱۳۶۴: ۹۳ و ۹۴؛ طوسی، ۱۳۸۱: ۳۶۷).

^{۲۹} وی از خاندان اشعریان قمی و از فرزندان مالک بن احوص بن سائب است که امام رضا علیه السلام را ملاقات و از ایشان احادیثی نقل کرده است (امین، ۱۴۰۶: ۱۴۳/۳-۱۴۶).

^{۳۰} ابوجریب زکریا بن ادریس، عبدالله بن سعد اشعری، از ساکنان قم و دارای وجهه‌ای علمی در نقل احادیث از امام صادق، امام موسی کاظم و امام رضا علیہم السلام بود. به علاوه فقیه توانایی بود (قمی، ۱۴۰۶: ۵۷۶/۱؛ نجاشی، ۱۴۲۹: ۱۷۳؛ حلّی، ۱۳۴۲: ۱۵۹).

- أسدی کوفی»، «علی بن ابراهیم بن هاشم»، «محمد بن یحیی»، «حسین بن محمد بن عامر»، «احمد بن إدريس»، «علی بن محمد بن عبدالله»، «سعد بن عبدالله»، «احمد بن محمد»، «قاسم بن علاء» و «احمد بن مهران» که بیشتر این مشایخ از حوزه قم بوده‌اند.
- ۴- کتاب‌هایی که کلینی از آنها در تدوین روایات کلامی رضوی استفاده کرده عبارت است از:
- کتاب «التّوادر» و کتاب «التّوحد» از سهل بن زیاد.
- کتاب‌های «التّوحد»، «الکفر و الإیمان»، «الإمامة»، «الإحتجاج فی امامة أميرالمؤمنين []»، «کلامه مع الخوارج»، «التّوادر الکبیر الحسن» از محمد بن ابی عمیر.
- کتاب‌های «التّوادر»، «التّوحد» و «فضل النبی» از احمد بن محمد بن عیسی.
- کتاب‌های «توحد»، «معرفت»، «بداء»، و «امامت» از محمد بن حسین ابی الخطاب.
- کتاب‌های «قضایا أميرالمؤمنين []» و «التّوادر» از ابراهیم بن هاشم.
- کتاب «الواضح المکشوف فی الرّد علی اهل الوقوف» و «التّوادر» محمد بن عیسی بن عبید.
- ۵- یکی از راهکارهای ارزنده در اعتبارسنجی روایات از نظر قدما، کتابشناسی تألیفات حدیثی است. از این رو، کتاب «کافی» از نظر قدما از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و این امر سبب شده تا به عنوان مرجع برای سایر نگاشته‌های حدیثی بعد از خود محسوب شود.

کتاب نامه

۱. قرآن کریم؛
۲. آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق)، الذریعة الى تصانیف الشيعة، بیروت: چاپ علی نقی منزوی و احمد منزوی؛
۳. الأمين، سيد محسن (۱۴۰۶ق)، أعيان الشيعة، بیروت: دارالتعارف؛
۴. ابن أثير، ابوالحسن علي بن أبي الكرام الشيباني (۱۴۱۲ق)، الكامل في التاريخ، تحقيق: علي شيري، بیروت: دار إحياء التراث؛
۵. ابن بابويه، محمد بن علي (۱۳۹۸ق)، التوحيد (للسدوق)، تحقيق: هاشم حسيني، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ اول؛
۶. ———، (۱۳۷۸ق)، عيون الأخبار الرضا، محقق: مهدي لاجوردی، تهران: نشر جهان؛
۷. ———، (۱۳۹۵ق)، کمال الدین و تمام النعمة، تحقيق: علي اكبر غفاری، تهران: نشر اسلامیه؛
۸. ابن جوزی، عبدالرحمن (۱۴۱۲ق)، المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوك، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول؛
۹. ابن داوود حلی، تقی الدین (۱۳۸۳ش)، رجال ابن داوود، تهران: انتشارات دانشگاه تهران؛
۱۰. ابن طباطبا (ابن طقطقی)، محمد بن علي (۱۴۱۸ق)، الفخری فی آداب السلطانية و الدول الإسلامية، بیروت: دارالقلم العربی، چاپ اول؛
۱۱. ابن عبری، غریغوریوس (۱۹۹۲م)، تاریخ مختصر الدول، بیروت: دارالشرق، چاپ دوم؛
۱۲. برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۴۲ش)، طبقات برقی، تهران: نشر دانشگاه تهران: چاپ اول؛
۱۳. جزایری، نعمت الله (۱۳۸۱ش)، قصص الأنبياء، ترجمه: فاطمه مشایخ، تهران: نشر فرحان، چاپ اول؛
۱۴. حلی، حسن بن علي بن داود (۱۳۴۲ش)، الرجال، تهران: دانشگاه تهران؛
۱۵. حلی، حسن بن يوسف، (۱۴۱۱ق)، خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال، قم: دارالذخائر؛

۱۶. حمّادی، عبدالرضا، حسینی، علیرضا (۱۳۹۳ش)، «بازشناسی منابع کلینی در تدوین کافی»، کاشان: دو فصلنامه علمی-پژوهشی حدیث پژوهی، سال ۶، شماره ۱۱، صص ۱۸۱؛
۱۷. خویی، سید ابوالقاسم (۱۳۶۹ش)، معجم الرجال الحدیث، قم: مرکز نشر آثار شیعه؛
۱۸. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸ش)، اخبار الطوال، تحقیق: عبدالمنعم عامر، قم: دارالرضی؛
۱۹. راوندی، قطب‌الدین (۱۴۰۹ق)، الخرائج و الجرائح، تحقیق: مؤسسه الإمام المهدي، قم: نشر مؤسسه الإمام المهدي؛
۲۰. راوندی، مرتضی (۱۳۸۲ش)، تاریخ اجتماعی ایران، تهران: نشر نگاه، چاپ دوم؛
۲۱. شیخ بهایی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية؛
۲۲. صفّار، محمد بن حسن، (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات في فضائل آل محمد، تحقیق: محسن بن عباسعلی کوجه باغی، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، چاپ دوم؛
۲۳. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق)، تهذیب الأحکام، تحقیق: خراسان، تهران: دارالکتب الإسلامية، چاپ چهارم؛
۲۴. _____، (۱۳۸۱ش)، الرجال، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه نشر اسلامی؛
۲۵. _____، (بی تا)، فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنّفین و أصحاب الأصول، تحقیق: عبدالعزیز طباطبائی، قم: مکتبه المحقق الطباطبائی؛
۲۶. قمی، عباس (۱۴۱۴ق)، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، قم: اسوه، چاپ اول؛
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الإسلامية، چاپ چهارم؛
۲۸. مامقانی، عبدالله (۱۴۱۱ق)، مقباس الهدایة فی علم الدرایة، تحقیق: محمدرضا مامقانی، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث؛
۲۹. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۴۰۹ق)، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقیق اسعد داغر، قم: دارالهجرة، چاپ دوم؛

۳۰. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، چاپ اول، الفصول المختارة، قم: نشر کنگره شیخ مفید؛

۳۱. مهریزی، مهدی، فروزنده، صدیقه (۱۳۸۷ش)، حوزه‌ها و مکاتب حدیثی، تهران: دارالحدیث؛

۳۲. نجّاشی، احمد بن علی (۱۴۲۹ق)، رجال نجّاشی، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیّه؛

۳۳. واسطی بغدادی، احمد بن حسین (۱۳۶۴ش)، رجال ابن الغضائری، قم: دارالحدیث؛

